

Πρόλογος

Η έκρηξη της πολιτισμικής διαφοράς σημάδεψε την είσοδο της Ελλάδας στον 21ο αιώνα. Από τη μια πλευρά, η πτώση του τείχους του Βερολίνου και το άνοιγμα των συνόρων παρήγαγαν ένα παλιρροιακό κύμα μεταναστών προς τον Ευρωπαϊκό νότο. Η μαζική εισροή τους, κυρίως από τις γειτονικές Βαλκανικές χώρες και την Ανατολική Ευρώπη, μετέτρεψε την Ελλάδα σε μία από τις μεγαλύτερες χώρες υποδοχής μεταναστών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από την άλλη πλευρά, η βαλκανική κρίση ανατάραξε τα λιμνασμένα νερά της ελληνικής ομοιογένειας, έβγαλε από το λήθαργο εθνοτικές ταυτότητες που βρίσκονταν σε πολιτική ύπνωση και έφερε στο προσκήνιο έναν μικρό αλλά δυναμικό αστερισμό μειονοτικών διεκδικήσεων καλύτερης μεταχείρισης και ισονομίας από το ελληνικό κράτος.

Γι' αυτούς κυρίως τους λόγους, στις αρχές του νέου αιώνα, η Ελλάδα έρχεται αντιμέτωπη τόσο με την δική της απωθημένη και ιστορικά καταπιεσμένη ετερότητα όσο και με την ετερότητα των «άλλων», κυρίως των κοντινών της γειτόνων, που αρχίζουν να εγκαθίστανται στο εσωτερικό της. Μια χώρα ιστορικά εθισμένη στην παραγωγή της ομοιότητας βρίσκεται ξαφνικά με ένα εσωτερικό πλεόνασμα ετερότητας. Όλα δε αυτά συμβαίνουν μέσα σε ένα νέο παγκόσμιο περιβάλλον μεγάλης κινητικότητας ανθρώπων, αντικειμένων και εικόνων, καθώς και σε ένα ευρωπαϊκό πολιτικό πλαίσιο αυξημένων θεσμικών απαιτήσεων, και μάλιστα σε μια συγκυρία όπου διεθνώς επιβάλλονται αυστηρότεροι κανόνες αποδοχής του πολιτισμικά διαφορετικού.

Ήταν λοιπόν επόμενο. Οι πρόσφατες εξελίξεις έθεσαν μακροχρόνιους πολιτισμικούς προσανατολισμούς σε δοκιμασία και ανέδειξαν ζητήματα κεφαλαιώδους σημασίας ως προς το περιεχόμενο των συντελούμενων αλλαγών. Είναι άραγε ο ουσιοκρατικός εθνικισμός και τα παράγωγά του, όπως η ανασφαλής εμμονή στην ταυτότητα, ο αυτιστικός εθνοκεντρισμός ή η ιστορική κατίσχυση της ομοιότητας σε κορυφαίο διακύβευμα του δημόσιου βίου, ένα είδος φυσικού προσορισμού για την ελληνική κοινωνία; Σε ποιο βαθμό αλλάζει στις νέες συνθήκες ο ιστορικά κυρίαρχος τρόπος πρόσληψης της διαφοράς, αυτός που, καθώς απωθεί το πολιτισμικά διαφορε-

τικό στον οικιακό χώρο, το καθιστά δυσδιάκριτο, θολό, ακόμη και αόρατο; Πόσο «βαθιές» είναι και προς ποια κατεύθυνση κινούνται οι αλλαγές στην ελληνική κοινωνία που επιφέρει η συναναστροφή με το μη οικείο;

Οι τελευταίες εξελίξεις έφεραν τα γενικά αυτά ερωτήματα στην πρώτη γραμμή του δημόσιου ενδιαφέροντος, στο επίκεντρο της πολιτικής και οικονομικής επικαιρότητας. Έτσι λειτούργησαν ως γνωστικά ερεθίσματα, κινητοποιώντας δυνάμεις σε όλο το φάσμα των καθ' ύλην αρμόδιων κοινωνικών επιστημών, με αποτέλεσμα να υπάρχει πλέον μια διαρκώς αυξανόμενη βιβλιογραφία για επιμέρους ζητήματα, όπως ο ρατσισμός, η ξενοφοβία και ο εθνοκεντρισμός. Επόμενο είναι ότι δεν θα μπορούσαν να αφήσουν αδιάφορη την κοινωνική ανθρωπολογία, ένα γνωστικό κλάδο που αυτοπροσδιορίζεται ως η επιστήμη της πολιτισμικής ετερότητας. Πόσο μάλλον που η ανάδειξη της πολιτισμικής διαφοράς σε κορυφαίο ζήτημα της ελληνικής κοινωνίας αυτή την περίοδο πρόσφερε μια εξαιρετικής σημασίας ευκαιρία για να εκφραστεί, με σύγχρονους θεωρητικούς όρους, η προσήλωσή της νεότευκτης ελληνικής ανθρωπολογίας σε μια μακρά παράδοση συγκριτικής, διαπολιτισμικής γνώσης.

Ο συλλογικός αυτός τόμος δεν εκφράζει απλώς το έντονο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον για την παραγωγή και διαχείριση της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα. Παράλληλα εστιάζει την προσοχή σε διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης που δεν έχουν μέχρι στιγμής προσεγγιστεί από άλλους κλάδους. Οι συγγραφείς, εφαρμόζοντας τον ριζοσπαστικό εμπειρισμό της εθνογραφικής έρευνας, εξετάζουν αυτές τις διαστάσεις από τα κάτω, σε βάθος, αναστοχαστικά – με την προσοχή που επιβάλλεται από το γεγονός ότι συχνά καλούμαστε να μιλήσουμε για πληθυσμούς, εγκατεστημένους στην ελληνική επικράτεια, που δεν μας μοιάζουν, που ανήκουν σε ποικίλες μειονότητες. Μιλούν για τις περιπέτειες της ετερότητας στη χώρα μας σήμερα, φέρνοντας στο προσκήνιο παλαιότερες και νεότερες εκδοχές της. Ωστόσο το κέντρο βάρους του τόμου γέρνει προς την «ελληνική κοινωνία», έναν όρο που στη γενικότητά του παραπέμπει στην ηγεμονική, πλειοψηφική ματιά. Οι συγγραφείς του διερευνούν εντέλει τους ποικίλους αντικατοπτρισμούς αυτής της ηγεμονικής ματιάς στο πρίσμα της ετερότητας, αποτυπώνοντας έτσι τη δυναμική της αυξανόμενης πολιτισμικής διαφοροποίησης, αλλά και τις ισχυρές δυνάμεις της αδράνειας που λειτουργούν δίπλα σε κείνες της αλλαγής.

Η διερεύνηση αυτή περνά μέσα από ερωτήματα όπως: Τι σημαίνει να είναι κανείς Πομάκος ή «ομογενής» από τη Ρωσία στην Ελλάδα σήμερα; Τι επιπτώσεις έχει η έλευση Αλβανών μεταναστών σε αρβανίτικες κοινότητες της Πελοποννήσου; Ποιες είναι οι σχέσεις ανάμεσα σε τμήματα της πλειοψηφικής κοινωνίας, όπως οι μεσοαστές εργοδότες ή οι εθελοντές, και σε κατηγορίες ξένων με τους οποίους έρχονται σε συστηματική επαφή, όπως

είναι οι Φιλιππινέζες οικιακές βοηθοί ή οι πρόσφυγες από τη Μέση Ανατολή; Πώς οι ετερόδοξες ομοερωτικές επιλογές κάποιων γυναικών και η εναλλακτική εκδοχή της μητρότητας που διεκδικούν «διευθετούνται» στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας των γονιών τους; Με ποιους όρους διεξάγεται η εθνογραφική έρευνα σε περιοχές της Μακεδονίας που, λόγω μειονοτικών κινητοποιήσεων, προσέλκυσαν το έντονο ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων; Πώς αξιοποιούν το διαπολιτισμικό άνοιγμα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη; Πώς η ανασυγκρότηση του αγροτικού χώρου σε «ύπαιθρο χώρα» συνοδεύεται από τον αποχρωματισμό και την ομογενοποίηση των τοπικών παραδόσεων; Γιατί η «μάχη της φέτας» στην Ευρωπαϊκή Ένωση συμβάλλει στην αναπαραγωγή ενός ουσιοκρατικού εθνικιστικού λόγου, αλλά και πώς, από την άλλη πλευρά, η καθιέρωση νέων καταναλωτικών πεδίων και ευρωπαϊκών πολιτικών για την τροφή συμβάλλει σε μια αισθητική ανασηματοδότηση της εθνικής ταυτότητας με όρους εθνοτικής και πολιτισμικής ποικιλίας;

Με λίγα λόγια, τα κείμενα του τόμου διερευνούν το θολό και αντιφατικό τοπίο της σύγχρονης ελληνικής ετερότητας, που αποκτά ποικίλες εκφράσεις τόσο γύρω από τις ιστορικές αντιστίξεις του αγροτικού με το αστακό ή της Ελλάδας με την Ευρώπη όσο και γύρω από πιο πρόσφατες μορφές διαφοροποίησης στα πεδία του φύλου και της σεξουαλικότητας, της εθνοτικής ή ακόμη (όπως στην περίπτωση των μεταναστών) της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας.

Ο παρών τόμος αποτελεί προϊόν μιας μακράς συλλογικής προσπάθειας, βασικοί σταθμοί της οποίας υπήρξαν, πρώτον, η διεξαγωγή μιας επιστημονικής συνάντησης στη Μυτιλήνη τον Νοέμβριο του 2003, όπου παρουσιάστηκαν αρχικές εκδοχές ορισμένων από τα κείμενα του τόμου, και δεύτερον, η έκδοση ενός ειδικού τεύχους της γαλλικής επιστημονικής επιθεώρησης *Ethnologie Française* (τ. 35/2, 2005) για την Ελλάδα. Ο τόμος περιλαμβάνει, σε μορφή επεξεργασμένη για την ελληνική έκδοση, τα κείμενα του Γιώργου Αγγελόπουλου, της Αγγελικής Αθανασοπούλου, της Αλεξάνδρας Μπακαλάκη, του Παναγιώτη Πανόπουλου, της Έλιας Πετρίδου, της Έφης Πλεξουσάκη και της Φωτεινής Τσιμπιρίδου, όλα δηλαδή τα άρθρα του γαλλικού αφιερώματος, με εξαίρεση τη συμβολή των Ρωξάνης Καυταντζόγλου και Ειρήνης Τουντασάκη καθώς και τη δική μου. Επίσης περιλαμβάνει κείμενα της Έφης Βουτυρά, της Βασιλικής Γιακουμάκη, της Βενετίας Καντσά, της Κατερίνας Ροζάκου και της Πηνελόπης Τοπάλη, τα οποία μαζί με την εισαγωγή και το επίμετρο, δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά.

Οι οφειλές που συσσωρεύτηκαν κατά τη διάρκεια παραγωγής του βιβλίου είναι πολλές και ετερογενείς. Καταρχάς θα πρέπει να ευχαριστήσω τις και τους συναδέλφους που γράφουν στον παρόντα τόμο, όσο και στο γαλλικό αφιέρωμα με το οποίο ιστορικά συνδέεται. Με προθυμία και κατανόηση στή-

ριξαν ένα εγχείρημα που στο ξεκίνημα ήταν πολύ λιγότερο ευκρινές ως προς το αντικείμενό του και πολύπλοκο ως προς την πραγμάτωσή του, και με υπομονή ανταποκρίθηκαν στην πρόκληση των πολλαπλών γραφών. Ελπίζω ότι το τελικό αποτέλεσμα θα κριθεί αντάξιο της κοινής προσπάθειας.

Η ιδέα για τον τόμο υπήρχε από καιρό. Αφορμή ωστόσο για να ξεκινήσει η όλη διαδικασία ήταν η πρόσκληση του Jean Cuisenier, διακεκριμένου Γάλλου συναδέλφου και εκδότη της έγκυρης επιστημονικής επιθεώρησης *Ethnologie Française* να επιμεληθώ το σχετικό αφιέρωμα του περιοδικού για την Ελλάδα. Η συνεργασία αυτή, μακρά και κοπιώδης, υπήρξε μια διαπολιτισμική συνάντηση με τα όλα της. Έμαθα πολλά από αυτό το «εθνογραφικό ταξίδι», εμπλουτίζοντας την αίσθηση που επί μακρόν έχω αποκομίσει τόσο ως εθνογράφος όσο και ως εργαζόμενος που ανήκει επιστημονικά σε περισσότερους του ενός κόσμους: άλλοι πολιτισμοί, άλλοι τρόποι. Τα στελέχη του περιοδικού Gisèle Borie, Anne Monjaret και Maité Vienne υλοποίησαν τη γαλλική έκδοση με πνεύμα συνεργασίας και χιούμορ, ενώ οι συνάδελφοι Jean-Yves Durand και Μαρία Κουρούκλη συνέδραμαν σε αυτή τη συνεργασία.

Στη Μυτιλήνη, οι συνάδελφοί μου στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας υποστήριξαν την επιστημονική συνάντηση που διεξήχθη στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ενώ ο Θεόδωρος Παραδέλλης και η Ρίξυ βαν Μπούσχοτεν συνέβαλαν στην διεξαγωγή της και στις σχετικές συζητήσεις. Στα Λιβάδια της Τήλου, ο Ηλίας και η Δικαία Χριστοφή με τη φιλία τους μου εξασφάλισαν ένα ιδανικό καταφύγιο για πνευματική εργασία.

Η παραγωγή τόσο του γαλλικού τόμου όσο και του ελληνικού υποστηρίχθηκε οικονομικά από το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου, ενώ ο γαλλικός τόμος ενισχύθηκε και από το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού. Η Χριστίνα Φαρμάκη πρόσφερε πολύτιμη γραμματειακή υποστήριξη, η Γεωργία Κρούσκου είχε την ευθύνη της στοιχειοθεσίας και της σελιδοποίησης, η Χρυσούλα Γραμμένου έκανε τις διορθώσεις, η Βικτωρία Λέκκα και η Κατερίνα Ροζάκου συνεργάστηκαν στη σύνταξη του ευρετηρίου, ενώ η Βάσω Αβραμοπούλου με καλαισθησία επιμελήθηκε το εξώφυλλο που βασίζεται σε φωτογραφία της Johanna Webber. Θερμά τις ευχαριστώ.

Οι υπεύθυνοι των Εκδόσεων Αλεξάνδρεια Κώστας Λιβιεράτος και Τάκης Φραγκούλης υιοθέτησαν και αυτή την ανθρωπολογική εκδοτική προσπάθεια συνεχίζοντας μια μακρά πλέον παράδοση. Τους ευχαριστώ για την εμπιστοσύνη που μου δείχνουν και για την άφογη συνεργασία.

Σύντροφος στην υλοποίηση και του παρόντος εγχειρήματος, η Έφη Αβδελά διάβασε υπομονετικά και σχολίασε με τη ματιά της ιστορικού τα πολλά σχεδιάσματα, προσφέροντας ιδέες και στήριξη. Η συμβολή της υπήρξε καθοριστικής σημασίας στην αίσια έκβαση αυτής της προσπάθειας.